
УДК 811. 161. 2' 373.374

Оксана Тищенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АРХІВНА КАРТОТЕКА ЯК ЛЕКСИКО-ІЛЮСТРАТИВНА БАЗА «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕДАКЦІЄЮ А.Ю. КРИМСЬКОГО ТА С.О. ЄФРЕМОВА

I. Лексична картотека: історія створення та репресій

У першій частині розвідки на основі архівних матеріалів та наукових публікацій простежено історію створення Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, уточнено й скориговано наявні в науковій літературі дані про її хронологічні межі та кількісні параметри, про хід формування й поповнення загальномовної й термінологічної картотек як різних структурних одиниць. Особливу цікавість становлять періоди 30-х та 40-х років (згорнення українізації, репресії та період окупації 1941–1944 рр.), коли Лексична картотека зазнала ідеологічних та фізичних репресій.

Ключові слова: лексична картотека, архівна картотека, картка, Російсько-український словник за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова.

З-поміж багатого матеріалу шестимільйонної Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України яскраво вирізняється так звана архівна картотека — старі рукописні картки, позначені штампом «АРХІВНА». Беручись до вивчення цього знахідку, пригадаймо кілька загальноvizнаних положень:

1. Основою створення будь-якого словника є спеціальна мовна база — лексична картотека, укладена на основі опрацювання мовних джерел.

2. Історія Лексичної картотеки Інституту української мови (далі — ЛК)¹ має два виразні етапи: до окупації 1941–1944 рр.

¹ Основні відомості з історії ЛК Інституту відбито в розвідках науковців [34–36; 38; 5]; принагідно, у контексті фундаментальних досліджень з української лексикографії, про ЛК згадують Л.С. Паламарчук [44], П.Й. Горецький [6].

та повоєнний період. Матеріали довоєнної картотеки майже всі втрачено. Періодом активного творення ЛК стали 50–60-і рр. ХХ ст. [56: 703].

3. ЛК сьогодні суттєво відстає від електронних картотек² як за темпами поповнення, так і за обсягом охоплення сучасного мовного матеріалу, а отже, її роль у створенні сучасних словників швидше формальна.

4. Лексична картотека Інституту української мови — це історична пам'ятка, неоціненний скарб україністики, на основі якого було створено віхові словники (РУС-48, УРС, СУМ-11): «ця рукотворна скарбниця має назавжди залишитися як музей українського слова» [38: 18].

Що ж таке *архівна картотека*? Яка її роль у створенні «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (далі — РУС)? Як її оцінювали у різні часи і що вона становить сьогодні і з сьогоdnішнього погляду? Які матеріали картотеки довоєнного періоду збереглися, а які було вилучено чи втрачено, чи дійсно це тільки «музей», яку роль у лексикографічному процесі зокрема і мовознавчому загалом вони відіграють сьогодні?

Картотечна традиція

Традиційно зародження лексичної картотеки як мовної бази створення словника пов'язують із такими постатями і їхніми творіннями, як Памво Беринда (1550–1632): для «Лексикону словенороського» він протягом 1597–1627 рр. зібрав 7 тис. слів [38: 13]; кореспонденти «Київської старовини»: для «Словаря української мови» протягом 1864–1902 рр. зібрали

² У 60-х–70-х рр. ХХ ст. дедалі більше уваги почали приділяти механізації роботи науковця, зокрема й мовознавця та працівника картотеки. Наприклад, було організовано виготовлення лексичних матеріалів за допомогою ротатора та ротапринта [38]. Однак така спроба механізувати один із початкових етапів підготовки словників не задовольнила всіх потреб науковців. М.М. Пешак зазначає: «велика маса розписаних на ротаторі карток дала змогу швидко поповнити лексичну картотеку новим матеріалом, але ідея створення інших видів карток (граматичної, мови письменників тощо) залишилася нездійсненою» [45]. Отже, запровадження механізації на одному етапі наукової роботи вимагає обов'язкової механізації й інших тісно пов'язаних з ним етапів наукових досліджень, а саме: «використання у мовознавчих дослідженнях карток з перфорованими краями, лічильно-аналітичних та електронно-обчислювальних машин, а також фотокопіювальних машин типу «Ера» [45].

Системою автоматизації трудомістких процесів у мовознавчих дослідженнях є Машинний фонд української мови (МФУМ), який формується з первинної і вторинної баз даних, програмного, математичного і технічного забезпечення [56: 331–332].

В Українському мовно-інформаційному фонді (УМІФ) закладено комп'ютерний лінгвістичний корпус у складі електронної бібліотеки текстів, цифрової лексичної картотеки (станом на 2004 р. налічувала понад 30 млн. слововживань) і технологічного інструментального комплексу для розроблення лексикографічних об'єктів [56: 739].

Розглянуто технологічні аспекти побудови комп'ютерної лексикографічної бази слововживань української мови — автоматизованої лексичної картотеки [60]. Вивчають теоретичні та інформаційні аспекти побудови комп'ютерної лексикографічної картотеки на підґрунті повнотекстової бази і текстових джерел на будь-яких носіях (паперових, електронних, телекських, факсимільних), а також напрями реалізації підсистем вводу, аналізу, оброблення і збереження текстових матеріалів [9].

200 тис. карток); Б.Д. Грінченко (1863–1910) додав до «Словаря української мови» приблизно 19 тис. карток [6]. Найчастіше саме з цими фактами дореволюційної (1917 р.) української словникарської діяльності пов'язують поняття *лексичної картотеки* як сукупності лексичних карток із заголовними словами, під якими наведено тексти (одне чи кілька речень), що ілюструють їхній ужиток у відповідному значенні, разом із джерелами цих текстів [36].

Такі матеріали в тій чи тій формі готували автори численних словників, опрацьовуючи первинні (художні твори, періодику, живу мову населення тощо) та вторинні (словники) мовні джерела. Наприклад, П.П. Білецький-Носенко (1774–1856) уклав «Словарь малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...» на основі власних записів українських говірок Лівобережжя, історичної Полтавщини, виписок із творів тогочасних письменників, а також з давніх пам'яток [56: 50]. А.С. Петрушевич (1821–1913) укладав великий етимологічний словник усіх слов'янських мов у порівнянні з іншими індоевропейськими мовами, який залишився в картотечі й зберігається у Бібліотеці РАН у Санкт-Петербурзі [56: 299]. В.М. Гнатюк (1871–1926) та І.А. Панькевич (1887–1958) створили картотеку «Словника українських закарпатських говірок», яка зберігається в Музеї національного письменства у Празі [56: 100]. І.А. Гарайда (1906–1945) готував угорсько-польський словник, рукопис якого, очевидно, загинув (збереглося лише кілька карток); працював над угорсько-українським словником: довів до літери К, однак рукопис чи картотека втрачені [56: 93]. М.А. Грицак (1908–1979) збирав і досліджував апелятивну та ономастичну лексику говірок Закарпаття, підготував картотеку (близько 200 000 одиниць) та уклав частину «Словника українських говірок Закарпатської області» (літери А–К) [56: 121]. М.О. Лукаш (1919–1988) уклав унікальну картотеку лексико-фразеологічного матеріалу для майбутнього словника української мови (повнішого, за його задумом, від словника Б.Д. Грінченка) [56: 323]. Картотека М.О. Лукаша зберігається в Інституті української мови НАН України й готується до видання. І.П. Чепіга (1933–2007), вивчаючи «Пересопницьке Євангеліє», спочатку транслітерувала, потім вручну уклала картотеку, ще раз розписавши текст на картки-фішки, що уможливило укладання алфавітного покажчика словоформ з їхньою текстовою паспортизацією [8: 12].

Ми знаємо про польові записи А.Ю. Кримського з Київщини, С.Д. Носа — з Чернігівщини тощо, які увійшли до «Словаря російсько-українського» М. Уманця та А. Спілки (1893–1898 рр.). А сам М. Уманець (М. Комаров, або М. Комар), маючи багатий власноруч зібраний до російсько-українського словника матеріал, об'єднався з громадою земляків, яка уклала українсько-російський словник на мовному матеріалі з різних куточків «Української, Галицької, Угорської Русі», зібраному з кінця 50-х — на початку 60-х років [6: 116–117]. Тож картотечна база «Словаря російсько-українського» була надзвичайно багатою.

У рецензії на «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка О.О. Шахматов згадує 11 рукописних словничків та словникових матеріалів 40-х років XIX ст. (що зберігалися в Бібліотеці РАН), з-поміж яких, до прикладу, записи слів Я. Михайловського з Харківської губернії; матеріали М. Шушка з Павлоградського повіту; матеріали, зібрані Булгаковим у Зіньківському повіті на Полтавщині; невеличкий збір слів, записаних Ольховим у Кобиляцькому повіті на Полтавщині тощо [33: 9–10].

Колективні та індивідуальні картотеки

Як бачимо, це були й індивідуально створені картотеки, і колективні праці. Збирали матеріали як фахівці — власне автори словників, співробітники редакцій, так і всі охочі мовці. До прикладу, у кінці 2-го випуску V-го тома словника «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського (1884–1886 рр.) було оголошено про вихід 3-го випуску словника і, зокрема, зазначено таке: «За каждое новое слово назначается гонораръ отъ 2 до 15 коп. Слова принимаются только на тѣ буквы, на которыя уже отпечатанъ словарь»³ [6: 109]. До згаданого вже словника М. Уманця та А. Спілки матеріал постачали «сільські учителі, сьвященники, пани, живущі по селах, що записували слова просто з уст народа, а крім того виписувано слова з пам'ятників усної народної словесности і творів українських і галицьких письменників, як теперішніх, так і колишніх» [54]. У своїй відозві 1911 р. Агрономічний гурток Московського сільськогосподарського інституту (Петровсько-Розумовської академії) звертався до українських хліборобів, учителів, сільських інтелігентів, до всіх, кому не байдужа справа української культури, із закликом збирати народні слова та вислови: «Весь собранный материал должен быть перенесен на специальные карточки, разработан и выпущен в свет в виде словаря по отдельным отраслям сельскаго хозяйства и естествознания» [2: 11]. Виписували з літератури й збирали народні матеріали (переважно ботанічної номенклатури під керівництвом О. Янати) з 1912 р. студенти Харківського товариства ім. Квітки-Основ'яненка. Результати праці — кілька тисяч карток із записами сільськогосподарської, природничої і технічної термінології та номенклатури — вони згодом передали Київському науковому товариству [2: 12].

Така практика — залучення широкого загалу до призбирування лексичного матеріалу до словників — побутувала й на початку 20-х рр., хоч і не завжди успішно: «з тисяч карток, розсіяних по Україні за 19 і 20 рік, не вернулося заповненої ні одної, окрім хіба зробленого силами деяких членів самої (Термінологічної — О. Т.) Комісії» [2: 16].

У кінці 20-х рр. для поповнення термінологічних картотек звертали-ся до всіх небайдужих громадян по всій Україні надсилати заповнені картки «за тими спеціальними програмами та інструкціями до збирання

³ Тут і далі цит. за правописом оригіналу.

народнього термінологічного матеріалу, що їх Інститут має друкувати в своєму органі «Віснику ІУНМ» [2: 49]⁴. 1925 р. спеціальна комісія при Українській академії наук (КСЖУМ) розпочинає систематичне лексичне дослідження народної мови по всіх районах України, «широко використовуючи своїх численних кореспондентів на місцях і виготувавши для них спеціальну «Інструкцію до записування слів з народніх уст». Наслідком цієї праці передбачалися місцеві словники [12].

А в 60-х рр. ХХ ст. над поповненням лексичної картотеки працювали не тільки співробітники Інституту мовознавства НАН України, а й позаштатні розписувачі [38] (і не безоплатно — 4–6 коп. за картку). І сьогодні, напр., автори (чи то модератори) онлайн-словників закликають користувачів мережі долучитися до поповнення лексичного матеріалу⁵ [46].

Офіційні передумови створення Лексичної картотеки

На державному рівні в Україні проблема створення Лексичної картотеки як наукової бази для укладання словників української мови постала майже 100 років тому, коли в «Пояснючій записці до проекту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук (складеній Д.І. Багалієм, А.Ю. Кримським, Г.Г. Павлуцьким та Є.К. Тимченком)» серед інших питань ішлося про утворення спеціальної Комісії для складання словника живої української мови [16: XVIII] (далі — КСЖУМ)⁶.

⁴ Загалом в ІУНМ відзначали пасивність призбирування матеріалів на громадських заходах [2: 103]. Пізніше, у роки згорнення українізації, було гостро розкритиковано засади добору матеріалу, мовознавців звинувачено у тенденційності, суб'єктивності під час визначення кола інтерв'юантів, маніпулюванні задля накопичення «застарілого», «націоналістичного», «шкідницького» мовного матеріалу.

⁵ Передмова до «Російсько-українського народного (сучасного) словника» сповіщає: «Охочі працювати над «народним словником» зголошуйтеся!.. Кількість редакторів не є фіксованою.. Будь-яку статтю може редагувати будь-хто з них, але дотримуватися гасла «не нашкідь!».. Початковий склад редакторів відбиратиме нових редакторів.. Решта людей користуються словником, роблять зауваги, направляють свої матеріали або ставлять питання. Пропоновані зміни, доповнення, приклади охочі можуть надсилати на адресу редакторів (редактора), адреси — на сайті. В силу концепції словника редактори — безіменні. І проект має жити незалежно від редакторського складу» [46].

⁶ Паралельно було закладено основи різноділянкових мовознавчих студій і, відповідно, картотек: історичної, ономастичної, діалектної. Коли при Українській Академії Наук було створено Постійну комісію історичного словника, яку очолив лексикограф Є.К. Тимченко, 1919 р. в Києві почали роботу над академічною фундаментальною працею «Історичний словник українського язика», зокрема було створено картотеку — близько 300 тис. цитат-карток [43]. У післявоєнні роки осередком лексикографічних раритетів став відділ історичних словників (сьогодні відділ української мови) Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, де з 1957 р. історики мови розпочали працю над укладанням фундаментального «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», картотека якого налічує близько 260 тисяч карток. Картотека «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» містить понад 800 тис. карток [43]. Ономастична картотека, яку почали формувати у 20-ті рр. ХХ ст., зосереджена у відділі ономастики Інституту української мови НАН України й налічує майже 1 мільйон одиниць топонімів, гідронімів, антропонімів [42]. Діалектну картотеку Інституту української мови НАН України

Щодо дати початку роботи цієї комісії, а також дати народження Лексичної картотеки та кількості карток у ній на різних етапах розвитку є деякі розбіжності.

Зокрема, С.П. Левченко [34], а за ним інші дослідники [5; 36; 38], вказують на 1920 р., коли новоствореній КСЖУМ, очолюваній А.Ю. Кримським, було доручено організацію та комплектування лексичної картотеки.

У документах маємо інші дані. 10-м серпня 1918 р. датовано згадану вже пояснювальну записку, в якій наголошено: «студіювання мови діалектичне і лексичне вимагає, щоб заклалися спеціальні Постійні Комісії: Діалектологічна і *Комісія для складання словника живої української мови*», окреслено завдання для КСЖУМ: «взятися до праці над збиранням *лексичного знадібку*, добуваючи його в певній системі з живих людських говірок, з фольклорних записів, і з мови поодиноких авторів» [16: XIX; 27: 120]. Штатний розклад у Статуті УАН від 26 листопада 1918 р. передбачає такі «предмети витрат» у КСЖУМ, як «збирання матеріалів» та «папір» [27: 179]⁷.

Перший звіт про роботу цієї комісії маємо вже через півроку, а саме у травні 1919 р.: «Енергійно працює постійна комісія для складання словника живої української мови, російсько-українського словника, який тепер особливо необхідний, щоб зберігти багату українську мову від невідповідних слів» [27, Перший піврік існування УАН та начерк її праці до кінця 1919 р.: 201]. Тут ще не йдеться про кількість зібраних карток, однак далі у звітах подано точні числові дані: на кінець 1919 р. було зібрано вже 231 173 карток [27: 227] (див. табл.).

І період призбирування карток для словника живої української мови (5 років), і обсяг ЛК (близько 700 тис.) зазвичай вказують, посилаючись на Передмову до самого РУСа [34]: «Протягом п'ятих років свого існування при Українській Академії Наук Комісія призбирала по-над 700 000 карток (з-по-між них укр.-російських близько 350 000, рос.-українських близько 400 000)» [РУС, Передмова до I тому]. Перенесення дати народження ЛК з 1918 на 1920 рік можна пояснити ще й намаганням уникнути згадки про Гетьманат та П.П. Скоропадського, Гетьмана Української держави від 29 квітня до 14 грудня 1918 р.

створено на основі записів говірок України та в етнічно українських селах інших держав. Формування її почалося зі збирання матеріалів до «Атласу української мови» (АУМ) 1948 р., хоча до війни вели активну роботу зі збирання зразків живої мови в діалектологічній комісії в межах Першого відділу УАН [16: XIX; 27: 120]. Станом на 2004 загальний обсяг діалектної картотеки близько 4,8 млн. карток [10].

⁷ До речі, жодної термінологічної комісії у статуті немає, власне така підструктура вперше виникає у звіті УАН за 1 п. 1919 р.: «Докінчує юридичний словник Термінологічна комісія» [27: 201]. Узагалі динаміка перетворень термінологічних студій як структурних форм УАН є досить розмаїтою порівняно зі сталою формою комісії зі складання словника живої української мови, про яку твердо йшлося з самих початків формування УАН [27]. Саме на основі об'єднаних термінологічних комісій постав Інститут наукової мови, а згодом — Інститут мовознавства. І КСЖУМ, з якої виокремилися термінологічні комісії, сама стала структурним підрозділом (словниковим відділом) новоствореного інституту.

Із калькуляції карток на момент початку роботи над РУСом у різних розвідках маємо різні інтерпретації рядків цієї Передмови, а саме: комісія назбирала: а) 700 тис. + 108 950 (зі словника Б.Д. Грінченка) [34]; б) 700 тис. + 12 тис. (з народних вуст) [38]; в) 700 тис. [5].

Автори РУСа називали кількість карток як понад 700 тис. (а точно за звітом — **710 251** [27: 387]) разом із Грінченковими та з народних вуст: «Жаден ще словник, чи то українсько-російський, чи то російсько-український, не мав такого контингенту слів українських. Щоб дати начне уявлення про це, досить згадати, що весь словник Б. Грінченка, розписаний слово за словом на картки, дав 108 950 українських карток, а матеріяли для «Російсько-українського Словника» Комісії склалися, як уже згадано, мало не з 400 000 карток, тоб-то їх стало-б на словник що-найменше утричі більший від словника Грінченкового. Чимало матеріялу дали й записи нових слів з народніх уст (по-над 12 000 карток), із сучасної преси, художньої літератури та живої мови української інтелігенції» [РУС, Передмова до I тому].

Тобто число 108 950 карток із словника Б.Д. Грінченка подано не як додаткову до 700 тис. кількість, а для порівняння лексичного обсягу Грінченкової праці із зібраними 700 тис.; 12 тис. народних висловів зазначено поруч з іншими джерелами, які, хоч і не пораховані окремо, однак, гадаємо, всі входять до загальної кількості 700 тис. (точно: 710 261) карток.

Зрештою, це видно з таблиці, поданої у звідомленні про діяльність КСЖУМ за 1923 р.⁸ [15: 306].

1924 р. «період самого збирання матеріялу скінчивсь, настало його оброблення», хоча поповнення картотеки тривало за рахунок розписування термінологічних словників, спеціальної та художньої літератури, а також «прибуло .. зо 3 000 карток словарного матеріялу безпосередньо з народніх уст» [13, Звіт відділу за 1924 р.: 290], «для перегляду і використання карткового матеріялу і для першого його оброблення закликано було до безпосередньої участі в праці в лютому 1924 р. кільканацятєро співробітників» [РУС, Передмова до I тому].

Звіт УАН за 1925 р. засвідчує, що Комісія й далі збирає картковий матеріял для словника, «придавши до попередніх 717 000 карток ще 10 224 картки» [12: 599], розпочинає систематичне лексичне дослідження народної мови по всіх районах України, широко використовуючи своїх численних кореспондентів на місцях і виготовивши для них спеціальну «Інструкцію до записування слів з народніх уст» [12: 599]⁹. Наступного, 1926 р., Картотека збільшилася на 3 042 картки [14: 279].

⁸ Хоча й із незначними неточностями у підрахунках карток, які можуть не збігатися у щорічних звітах та в таблиці.

⁹ Про тонкощі лексикографічної праці, зокрема створення картотеки, читаємо й у листах науковців: «Словник мови ми ще не редагуємо. Маємо вже півмільйона карток, та, не вважаючи на те, ведемо справу далі. Як постане змога надрукувати в Лейпцігу, тоді й почнем редагувати» (А.Ю. Кримський до В.І. Вернадського, 24 квітня 1921 р. Київ) [11: 28]. А.Ю. Кримський про роботу над РУСом: «это есть такая каторжная египетская

Отже, з цих документів випливає: а) перша згадка про Лексичну картотеку (або *лексичний знадібок*) припадає на 1918 р.; б) початок роботи ЛК датовано 1919 р., період основного добору тривав до 1923 р. (а не з 1920 до 1924, як випливає із опублікованих розвідок про ЛК); в) із самого початку діяльності КСЖУМ було задумано створення перекладного словника — РУСа; як видно зі щорічних звітів, картки виготовляли українсько-російські та перевернуті російсько-українські; г) сектори лексикографічної діяльності у КСЖУМ (а отже, й добір матеріалу) майже одразу, з появою термінологічних комісій 1919 р., було диференційовано на *загальномовний* (у КСЖУМ) і *термінологічний*; г) з 1919 до 1923 рр. (на початок роботи над РУСом) КСЖУМ уклала картотеку із **710 261**¹⁰ одиниць, а поповнення картотеки тривало й далі.

У літературі натрапляємо на інформацію про **2 млн.** карток у довоєнній картотеці. Зокрема, І. Огієнко пише: «При Українській Академії наук у Києві.. повстала «Комісія для складання словника української живої мови» (друга Комісія була для наукової мови — для термінологічних словників). При *цій Комісії* працювали десятки осіб, які зібрали величезний матеріал, щось біля 2 мільйонів карток» [41]: із такої цитати справді випливає, що загальномовна картотека мала 2 млн. карток, про що й згадує І.С. Гнатюк [5]. Однак за даними Звідомлень, про кілька мільйонів могло йтися лише у термінологічних картотеках. Та й сам І. Огієнко нижче уточнює: «Усі відділи Інституту Наукової Мови виробили для складання термінів і термінологічних словників найкращу наукову методологію й трималися її. Наслідком такої величезної праці в Інституті зібрано понад 2 000 000 *термінологічних карток*» [41].

Дві картотеки

Отже, паралельно укладали кілька картотек — історичну, діалектологічну, ономастичну, *загальномовну* й *термінологічну*. Перші три картотеки від початку стояли осібно від загальномовної та термінологічної. Останні дві з часом і реорганізацією окремих комісій спочатку в ІУНМ, а потім в Інституті мовознавства, хоч і обраховувалися паралельно, однак дуже тісно переплелися.

До 1923 р. кількісні дані про загальномовну картотеку у звітах УАН створюють цілком чітке уявлення про роботу КСЖУМ та обсяги й динаміку формування картотеки (на відміну від термінологічних комісій, а

работа, которая всех отпугивает. Усердно и самоотвержено тянут эту лямку только те 5 специалистов, которые преданы самой идее словаря, и пять лет уже ведут работу над ним ([В.] Ганцов, [М.] Гринченко, [Г.] Голоскевич, [Е.] Марковский, [Е.] Волошин). А те, уже совершенно второразрядные работники, которые с большей [или] меньшей натяжкой могут сойти за филологов, если случайно и попадались к нам на удочку, то через два-три дня возвращали назад карточки признаваясь, что эта сизифова работа не по ним» (А.Ю. Кримський до М. Астермана, 2 лютого 1924 р., Київ) [11: 67–71].

¹⁰ У звіті про роботу КСЖУМ від 1924 р. помилково вказана кількість 710 251 картка, хоча з цієї ж статті випливає 710 261 картка [15].

згодом — Інституту української наукової мови, який лише з 1925 р. почне методично звітувати кількісними даними про свої різноділянкові картотеки).

Термінологічна картотека поставала не на порожньому місці, адже до того часу в архівах Інституту, окремих комісій, товариств, що так чи так співпрацювали, вже були певні термінологічні напрацювання: «праця коло української термінології під цей час (поч. 20-х рр. — О. Т.) провадилася головню в межах попереднього надбання Наукового Товариства. Виписувано новий лексичний матеріал з літературних джерел та розроблювано народню термінологію, що надходила до Інституту з провінції та від термінологічних гуртків» [3: 6], а «більш-менш планомірне збирання й упорядкування термінологічної лексики починається» з 1921 р. із створення ІУНМу [44: 68].

Підготовка численних різноділянкових термінологічних словників привела до створення *Центральної картотеки*, що «з її «кількамільйоновим картковим матеріалом за первісним планом 1926 року мала бути картотекою всіх ухвалених термінів, але з технічних причин цього завдання виконати не довелося, і тому фактично це була картотека літературних джерел словників ІУНМ та виявлених розбіжностей» [3: 7].

Надзвичайно важливе завдання науковці ІУНМ вбачали в організації широкої сітки членів-кореспондентів Бюро народних термінологічних матеріалів та збір і наукове опрацювання народної термінології. Наслідком такої діяльності 1928 р. мало розпочатися упорядкування *Загальної інститутської картотеки наукової української термінології та номенклатури*. Ці матеріали планували покласти в основу великого «Тлумачного словника української мови» [3: 8].

Бюро народної термінології ІУНМ, засноване в Інституті 1926 р., має на 1929 р. 300 кореспондентів з усіх округ України та з Кубані і понад 20 тисяч (22 320) карток записаних термінів. Серед усього матеріалу абсолютню цінного (тобто карток із новими проти Грінченкового словника термінами або з словами, що проти Грінченка дають нове термінологічне розв'язання) є близько 30% [3: 47].

У період реорганізації ІУНМ 1928–1929 рр. було створено Консультатійне бюро ІУНМ у мовних справах, на основі діяльності якого мала бути укладена *Спеціальна картотека Консультатійного бюро* [3: 58]. Етап розквіту української лексикографії у цілому й термінографії зокрема закінчується роками закриття Інституту української наукової мови (1930), репресіями його співробітників (з 1933-го) і відроджується в 60-х роках ХХ ст. Лише 1957 р. створено Словникову комісію АН УРСР (голова — акад. Й. Штокало), сформовано авторські колективи, що видали протягом 1959–1972 рр. 23 російсько-українські термінологічні словники з точних, природничих та технічних наук [58]. Отже, термінологічна картотека «провисає» від 30-х до 50-х рр. ХХ ст.

Динаміка лексичної картотеки у ХХ–ХХІ ст.

Установа, підрозділ		Рік	Кількість карток
загальномовна лексикографія ¹	термінологічна лексикографія		
	Київське наукове товариство	1911–1912	«Кілька тис.» із записами природничої термінології [2: 12]
	1918 — Термінологічна комісія	1918 1920	33 тис. [3: 73+5] 200 тис. [2: 19]
1919 — Історично-філологічний відділ Української Академії наук		1920–1924	700 тис. [5; 36] або 700 тис. + 12 тис. (з нар. уст) [38] або 700 тис. + 108 950 (зі словника Б.Д. Грінченка) [34]
Комісія зі складання словника живої української мови		1919	231 173 [27: 227]
		1920	437 524 [27: 259] або 434 524 [15:306]
		1921	547 505 [27: 302]
		1922	641 305 [27: 336]
		1923	710 261 [27: 387] або 710 251 [15:306] (описка)
		1924	717 тис. [12: 599]
		1925	727 224 [12: 599]
		1926	730 266 [14: 279]
	1919 — Правописно-термінологічна комісія 1920 — Термінологічні комісії 1921 — Інститут наукової мови	1925	614 200 [12: 600]
	1926 — Центральна картотека (термінологічна)	1926	2 млн. [14: 279]
	1926 — Бюро народних термінологічних матеріалів ІУНМ	1926–1927 1929 1930	6 366 [2: 103] 22 тис. [3: 47] 25 тис. [3: 7]
	1928 — Загальна інститутська картотека наукової української термінології та номенклатури	1920–1930	2 млн. [41]
	1928 — Спеціальна картотека Консультативного бюро		«?»
1930 — Інститут мовознавства АН України (словниковий відділ + лексичне бюро)			

Установа, підрозділ		Рік	Кількість карток	
загальномовна лексикографія	термінологічна лексикографія			
Картотека [1: 144] Лексичне бюро [1] / Мовне бюро [37: 6] / «Бібліотека слів» [58]		до 1933	«ганебна спадщина — <u>невпорядкована й необроблена науково</u> картотека [1: 144]	
		1933–1934	«виділивши матеріали, здобуті вже внаслідок праці лексичного бюро після реорганізації, виконавши відповідну роботу, має <u>забетковану картотеку, придатну для використання</u> в науковій праці» [1: 144].	
		1934	«упорядковується <u>стара</u> картотека, очищується від націоналістичного мотлоху, поповнюється <u>новими</u> матеріалами» [51]	
		1935 — 1936	« <u>готується матеріал</u> до великого словника української мови» [52]	
		1937	90 тис.: одна третина картотеки («бібліотеки слів») (30 тис) — «ворожа маячня» [58] « <u>відсутність</u> у той час великої картотеки українських лексичних матеріалів» [6]	
		НОВА КАРТОТЕКА (обраховують від нуля) ²		
		1938	по 10 567 укр. та р.\укр. [55]	
		1939	по 15 651 укр. та р.\укр. [55]	
		1940	по 40 830 (або 40 903) укр. та р.\укр. [55]	
		1941	по 41 742 укр. та р.\укр.) [55] «картотека поповнилася <u>новими сучасними</u> матеріалами» [34: 387]; «систематично <u>поповнювалась</u> » [38]	
1941–1943	поповнення картотеки в Уфі (?) [5]			
1944	«майже всі фонди ЛК загинули» [38] « <u>ніякої картотеки</u> » [50: 82], «акуратно зібрано й впорядковано те, що вціліло» [38]			
1945	350 тис. «разом з <u>архівними</u> » [38; 44: 89]			
1946	по 70 560 укр. та р.\укр. [55] 845 500 (разом з 575 тис. <i>старих</i>) [5]			
1947	по 116 263 укр. та р.\укр. [55] 891 203 (разом з 575 тис. <i>старих</i>) [5]			
1948	по 189 520 у\р та р\у [55] 964 520 (разом з 575 тис. <i>старих</i>) [19] понад 1 млн. [26: 248]			

Лексична картотека

Закінчення таблиці

Установа, підрозділ		Рік	Кількість карток
загальномова лексикографія	термінологічна лексикографія		
		1949	997 тис. (разом з 575 тис. старих) [20: 3–4]
		1950	1 011 500 (разом з 575 тис. старих) [21: 2]
		1951	1 046 000 (разом з 575 тис. архівних) [22: 4]
		1952	1 млн. 66 тис. [23: 5]
		1953	1 млн. 166 тис. [24: 2–3]
		1954	1 млн. 220 тис. [25: 3]
		1955	429 412 [39] (без архівних) 700 тис. [34: 387]
		1959	2 266 477 [40] (разом з архівними) 2 млн. [5; 38]
		1960	2 499 442 [40]
		1963	3 млн. [6]
		1965	3,5 млн. [1; 38]
		1967	4 млн. [36] або 4 млн. (в робочій частині) + понад 3 млн. (для інших типів картотек) [35]
		1970	3 735 243 [40] понад 4 млн. [47]
		1980	4 209 658 [40] 6 млн. [38]
		1987–1990	6 млн. + нова ³ [38] 6,1 млн.
Інститут української мови НАН України (відділ лексикології та лексикографії)		1991–2004	6,5 млн. (6 млн. + 402 тис. нова + + 10 тис. Біблія) [38]
		2015	6,6 млн.

¹ Підготовку матеріалів історичного [див.: 43] та інших спеціалізованих словників не розглядаємо.

² Кількість карток рахували спочатку без архівних, у різних джерелах дані можуть відрізнятися саме через врахування чи неврахування АК, а також інших типів картотек, сформованих із матеріалів основної ЛК для різних видів словників. Основним джерелом кількісних обрахунків є журнали обліку картотечної групи [39; 40; 55], подано щорічні дані від 1938 до 1984 рр. (подаємо їх вибірково).

³ Тут *новою*, відповідно до традиційного вживання, названо Картотеку нових надходжень, формування якої припадає на 90-ті рр. ХХ ст.

Можемо простежити й динаміку назви **Лексичної картотеки** як родового поняття, а також **видових підрозділів**, створених для різних форм роботи з термінологічним матеріалом, та її елементів — *карток*¹¹:

- 1918 КСЖУМ: збирання **матеріалів** [27: 179], збирання **лексичного знадібку** [16: XIX; 27: 120].
- 1924 КСЖУМ: *картки словарного матеріалу* [13, Звіт відділу за 1924 р.: 290]; *картковий матеріал* [РУС, Передмова до I тому], *лексичний матеріал* [3: 7] [15], *виписані (призбирані) картки (слова)* [15].
- 1926 ІУНМ: *Центральна картотека (термінологічна)* [3: 7].
- 1926 ІУНМ: *Бюро народних термінологічних матеріалів ІУНМ* [2: 103], *Бюро народної термінології* [3: 47].
- 1928 ІУНМ: *Загальна інститутська картотека наукової української термінології та номенклатури* [3: 8].
- 1928 ІУНМ: *Спеціальна картотека Консультаційного бюро* [3: 58].
- 1933 ІМ: **Картотека, Лексичне бюро** [1].
- 1936 ІМ: **Мовне бюро** [37: 6].
- 1937 ІМ: **Бібліотека слів** [58].
- 1944 ІМ: **Картотека** [26: 248] [5: 333–334].
- 1945 ІМ: **Словникова картотека** (термін 1963 р.) [44: 89].
- 1963 ІМ: **Лексична картотека** [34: 387].

Отже, офіційно історія **Лексичної картотеки**, що сьогодні зберігається у відділі лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України, почалася з 1918 р. із створення при Історично-філологічному відділі Академії спеціальної Комісії для роботи над словником живої української мови.

Паралельно укладали *термінологічні картотеки*, що згодом злилися у *Центральну картотеку (термінологічну)*. Спеціальне призначення мали *Бюро народних термінологічних матеріалів ІУНМ, Спеціальна картотека Консультаційного бюро, Загальна інститутська картотека наукової української термінології та номенклатури*. Першу згадку про картотеку датовано 1918 р., початок збирання карткового матеріалу припадає на 1919 р. Загальною мовною Лексичною картотекою як надбання діяльності КСЖУМ перейшла в підпорядкування Інституту мовознавства у 1930 р., як і термінологічні картотеки в межах *словникового відділу — до картотеки Лексичного бюро (Мовного бюро, «Бібліотеки слів»)*. Усі вони з часом мали лягти в основу давно задуманого великого «Тлумачного словника української мови»¹². Обсяг термінологічної картотеки — **2 млн.** карток (дані 1928 р.) (доля цього знадібку сьогодні невідома).

¹¹ Назви вказуємо відповідно до цитованих джерел.

¹² Г.К. Голоскевич пише до А.Ю. Кримського: «Восени доведеться добре подумати Комісії про плани дальшої праці, особливо коло підготовчої праці до Українського тлумачного словника» (22 липня 28 р.) [19; 11: 175–176].

Обсяг загальномовної картотеки КСЖУМ становив **730 266** карток (дані 1926 р.), частина з яких (575 тис. *архівних* карток) після окупації 1941–1944 рр. ввійшла до т. зв. *нової* картотеки [55], яку почали укладати 1938 р.

Історія лексичних репресій

Від народження у 20-х рр. ХХ ст. ЛК зазнала двох форм репресій: ідеологічної у розстрільних 30-х рр. (поділ на *стару* та *нову* [51; 55]) та, як традиційно вважають, фізичної у воєнних 40-х рр. Суттєвий інтерес для нас становлять ці два етапи існування Лексичної картотеки, що кардинально покряяли її зміст та обсяг: 30-і рр. й «очищення від націоналістичного мотлоху» [51], початок роботи над *новою* картотекою [55] та воєнні роки (коли, за даними опублікованих розвідок, більшу частину матеріалів було втрачено [5; 6; 34; 36; 38]), й перші повоєнні (збереження *архівної*¹³ та продовження укладання *нової* картотеки).

На жаль, здебільшого окрім загальних мовних фігур, ніде не зафіксовано, як, у якому обсязі було втрачено матеріали ЛК 1933–1941 рр., що становила собою *архівна картотека* в інститутських матеріалах після подій 1941–1943 рр. тощо. Винятком є лише частково опубліковані архівні дані відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ, а також небагатослівні, але емоційні (часом суперечливі) рефлексії інших мовознавців. Простежмо, як ці віхи ЛК відбито у вітчизняних дослідженнях.

Довоєнний стан Лексичної картотеки

Про оцінку стану Лексичного бюро як складової частини словникового відділу НДІМ¹⁴ у 1933–1934 рр. дізнаємося з хронік Інституту мовознавства: «Діставши *ганебну спадщину — невпорядковану й необроблену науково картотеку*, лексичне бюро, виділивши матеріали, здобуті вже внаслідок праці лексичного бюро після реорганізації, *виконавши відповідну роботу, має забетковану картотеку, придатну для використання в науковій праці*» [1: 144].

Звіт про діяльність словникового відділу у 2-й п. 1934 р. засвідчує таке: «Починаючи з листопада місяця відділ розпочав чималу підготовчу роботу до укладання великого російсько-українського словника. Упо-

¹³ Уперше термін «архівна» щодо картотеки поч. ХХ ст. вжито 1948 р. у журналі обліку роботи картотечної групи 1938–1948 рр. [55].

¹⁴ 1930 р. зліквідовано Інститут Української Наукової Мови, комісії: для складання словника живої української мови, історичного словника української мови, етимологічного словника, нормативної граматики української мови, діалектологічну, історії української мови. На їхніх залишках створено Науково-Дослідчий Інститут Мовознавства. 1931 р. нерепресовані працівники ІУНМ та Історично-філологічного відділу АН УССР продовжували справу видання термінологічних словників у відділі термінології та номенклатури НДІМ (згодом — Інститут Мовознавства).

рядковується стара картотека, очищається від націоналістичного мотлоху, поповнюється новими матеріалами, опрацьовано інструкцію для укладання великого російсько-українського словника та для виписування лексичного матеріалу і цитат» [51].

Так відбувся моральний поділ ЛК на стару й нову, як тоді відбувся і поділ культури¹⁵ і мови — на стару, віджилу, примітивну, націоналістичну, до-революційну та нову, живу, прогресивну, соціалістичну, поживтневу [1]. Яким же було фізичне відмежування «непридатного» карткового матеріалу?

Це було закономірним процесом згідно з постановами Комісії Народного комісаріату освіти, яка в мовознавчих дослідженнях, зокрема й лексикографічних (напр., у процесі укладання IV тому РУСа) виявила низку «методологічних збочень, що полягали у «штучному вигадуванні нацдемівського типу слів, у недосить критичному підході до термінологічних словників, у підбиранні політично шкідливого цитатного матеріалу» [49].

Відповідно, з «погляду повної і цілковитої ліквідації націоналістичної ідеології в термінології» [49], було вирішено негайно переглянути всю словникову продукцію, що перебувала в друці (словники метеорологічної, лісової, фізичної, театральної та ін. термінології), а також ту, що вже було передано до видавництва (словники соціально-економічної термінології, органічної хімії та ін.) та над якою ще працювали науковці в Інституті мовознавства (словники медичної термінології, неорганічної хімії тощо, а також РУС — IV том) [49]. Але навіть після суттєвих методологічних корективів IV том РУСа було знищено, набраний у друкарні текст розсипано, а ЛК, як уже було сказано, зазнала суттєвих «чисток»^{16,17}. Зокрема, згідно з «Резолюцією» НКО про залучення цитат з радянського письменства та викорінення ілюстрацій з ворожою психоідеологією «частина ілюстративного матеріалу була вилучена» [34].

У 1935–1936 рр. «готується матеріал до великого словника української мови» [52: 124], а 1937 р. видано новий загальномовний «Російсько-український словник» (за ред. С.І. Василевського й П.С. Мусяця) (далі — РУС-37) — одностомник, «очищений від непотрібної лексики і поповнений свіжим і актуальним матеріалом» [6: 197]. Судячи із заборони користуватися РУСом-37, створеним на основі цієї «придатної картотеки», «відповідна робота» була не досить радикальна, з погляду влади.

¹⁵ Другий секретар КП(б)У Дмитро Лебідь висунув теорію «боротьби двох культур»: російської — революційної, передової, пролетарської і міської та української — контрреволюційної, відсталого й сільської (Лебедь Д. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет. Харьков: Пролетарий, 1923 http://movahistory.org.ua/wiki/20-ti_pp._XX_st.).

¹⁶ «Чисток» зазнав, як відомо, і склад науковців Інституту мовознавства АН УСРР через фізичне знищення і заслання працівників Інституту мовознавства: із старого складу лишилися П.Й. Горещкий, І.М. Кириченко та І. Губаржевський (який під час війни емігрував). Тяглість розвитку українського мовознавства перервано [58].

¹⁷ Було вжито спеціальних заходів, як-от заміну «націоналістичних» термінів «інтернаціональними» у низці виданих у 1934–1935 рр. термінологічних бюлетенів, які визначили нові засади українського термінотворення на весь наступний радянський період, див., напр., «Ботанічний термінологічний бюлетень» (Мовознавство № 5 — 1935. — С. 83–106).

У повоєнний час П.Й. Горещкий зауважує, що вади цього словника — неповне розроблення семантичної структури російських слів, відсутність ілюстрацій до українських слів — зумовлено прогалинами у тлумачній лексикографії (російській та українській), а також «через відсутність у той час великої картотеки українських лексичних матеріалів» [6: 197].

Тоді ж, 1937 р., навіть цей максимально обережний Російсько-український словник було вилучено з обігу через «свідоме шкідництво» авторів: «буржуазные националисты вытравили из словаря, всякое слово, мало-мальски похожее на русское, интернациональные термины. В так называемой «библиотеке слов» Института языковедения, которой пользовались составители словаря для своей работы, *третья часть карточек — свыше 30 000 штук* — это наглая, контрреволюционная агитация» [31]. Коли опиратися на ці (ймовірно, цілком приблизні) дані, то картотека російсько-українського словника 1937 р. (вже «очищена» від «мотлоху» й «поповнена новими матеріалами» картотека попередньої КСЖУМ) становила близько 90 тис. одиниць (пор. з близько 730 тис. в кінці 20-х рр.). Отже, їй загрожувало «чищення» ще як мінімум на третину, тобто зменшитися до 60 тис. карток, на яких мав бути укладений цей словник? Однак це лише дані від київського кореспондента газети «Правда», який телефоном надав їх у контексті нищівної статті [31], і найімовірніше, довіряти їм навряд чи можна.

Досі не публіковані дані архіву відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ засвідчують, що 1938 р. започаткували створення *нової картотеки* — українсько-російської, скрупульозно фіксуючи зміст і обліковуючи обсяг здійсненої роботи [55]. Про ретельність праці робимо висновок, вивчаючи журнали обліку розписаної літератури [39; 40; 55], напр., журнал «Список джерел українсько-російської картотеки»¹⁸, де зазначено: джерело, час його опрацювання, шифр на картці (паспортизація), кількість аркушів розписуваних текстів, кількість карток з реєстровим словом та кількість карток перекладів українського реєстрового слова.

Отже, є можливість вивчити джерельну базу *нової картотеки* 1938 р., створюваної мовби на порожньому місці (облік вівся від нуля), до якої, однак, згодом влили «очищені від мотлоху» картотечні матеріали РУСа та, імовірно, РУСа-37. До початку окупації 1941–1944 рр. (за понад три роки), було розписано по 41 742 українські та перевернуті російсько-українські картки (отже, загалом 83 484 картки) [55].

Війна, евакуація та повоєнний стан Лексичної картотеки

Після нападу Німеччини на територію СРСР вже 30 червня 1941 р. відбулося засідання Президії АН УРСР, де ухвалили змінити тематичні

¹⁸ Записи датовано від січня 1938 р. до травня 1945 р. та від січня 1946 р. до грудня 1948 р.

плани інститутів відповідно до потреб воєнного часу. За рішенням РНК УРСР почалась евакуація академічних інститутів Києва, Харкова та Дніпропетровська, що тривала протягом липня—вересня 1941 р. Кількість інститутів було скорочено, деякі — об'єднано, напр., економіки, історії, археології, української літератури, мовознавства, фольклору й кабінет єврейської культури. Більшість інститутів та керівництво АН УРСР зосередилися в Уфі (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). До евакуації виїхали не всі співробітники АН УРСР. У перші місяці війни багато науковців були безпідставно заарештовані й ув'язнені більшовиками. У липні 1941 р. заарештовано академіка А.Ю. Кримського, який помер 1942 р.

9 травня 1943 р. РНК СРСР ухвалила постанову про переїзд установ АН УРСР до Москви. 1944 р. відбулася реевакуація установ АН УРСР. За постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 6 лютого 1944 р. майже всі установи академії зосереджувалися в Києві. Отже, у липні 1944 р. Інститут мовознавства відновив свою роботу в столиці.

За роки війни АН зазнала величезних матеріальних і людських втрат: були зруйновані будівлі, розграбовані установи, лабораторії, бібліотеки, музеї; на фронті і в окупації втрачено значний науковий потенціал¹⁹.

Якою була доля Лексичної картотеки Словникового відділу Інституту мовознавства АН УРСР?

Досліджуючи уфимський період в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України, П.Ю. Грищенко зазначає: «До Уфи не тільки переїхали провідні фахівці різних наукових напрямів, Президія АН, а й, що особливо важливо, було вивезено найнеобхідніші для продовження досліджень матеріали й обладнання, а також більшу частину наукової бібліотеки, рукописні й архівні фонди, картографічні зібрання і словникові картотеки» [57: 87]. Про стратегію евакуації свідчать архівні документи [28; 29].

Історичних матеріалів, які б містили відомості про підготовку словникових картотек до евакуації, поки що не виявлено. Натомість із наведених нижче свідчень випливає, що величезну кількість матеріалів було знищено через неможливість їх евакуювати²⁰, зіпсовано чи виве-

¹⁹ Н. Полонська-Василенко, з'ясовуючи долю рукопису А.Ю. Кримського «Історії Хазар», пише: «Переживали ми страшні події евакуації з України. Гинули люди, гинули рукописи. Під час евакуації Києва німецькі вояки викинули з авта, на якому їхав митрополит Ніканор, цінні рукописи Київської метрополії, а в тому числі рукопис спогадів митрополита Василя Липківського. При виїзді зі Львова загинули рукописи НТШ. При нашому виїзді з Праги загинули мої власні рукописи та рукописи мого чоловіка, академіка М. Василенко. Цілком природно, що питати когось, чи цілі у нього рукописи, було щонайменше недоречно» [46: 144].

²⁰ За постановою ЦК ВК(б)У та РНК СРСР про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна від 27 червня 1941 р. усе цінне майно, сировинні та продовольчі запаси, котрі неможливо було вивезти, щоб запобігти використанню їх ворогом мали бути приведені у повну непридатність — зруйновані, знищені та спалені [28: 47]. Наприклад, у дворі Бібліотеки, незадовго до зайняття німецькими військами

зено з України окупантами. А вже після реєвакації співробітники академічних інститутів відшукували словникові картотеки на місці — у Києві чи в регіональних відділеннях. Зокрема, на післяокупаційному засіданні львівських відділів інститутів АН УРСР про виконання планів за 1944 р. і планування на 1945 р. А.І. Генсьорський, науковий співробітник відділу Інституту мовознавства, констатував: «Було упорядковано бібліотеку (біля 1500 томів), віднайдено *картотеку словників* та розпочато роботу над ними [Протокол наукового засідання львівських відділів інститутів АН УРСР про виконання планів за 1944 р. і планування на 1945 р. (28 грудня 1944 р., м. Львів), 28: 338–339]. Цікавий факт наведено в особовій справі О.І. Коваленко: «У березні 1944 р. .. тов. Коваленко особливо багато зробила в справі .. *вилучення з інших установ і упорядкування картотек словникового відділу*» [5: 334]. Перебування картотеки в Уфі сумнівне хоча б через допис М.Т. Рильського: працюючи над довоєнною машинописною версією РУСа-48 спочатку в Уфі, Москві, а потім уже й у Києві, М.Т. Рильський нарікає: «Жодних допоміжних матеріалів, *ніякої картотеки*, нічого, крім того машинопису» [50: 82].

Київ науковий: окупація

Відомостей про картотеку в окупованому Києві теж не трапляється. На території рейхскомісаріату «Україна» Академію наук підпорядковували відділу культури та освіти Київської міської управи. Було затверджено поділ УАН на чотири Відділи. Директором Інституту мовознавства було призначено П.Й. Горещького [28: 28]. У деяких інститутах УАН провадили певну наукову роботу, зокрема в Інституті мовознавства та Інституті літератури і фольклору — з видання «Кобзаря», опрацювання правопису, підготування підручників, німецько-українського словника, латинізування абетки [28: 29]²¹.

м. Києва, було спалено 100 тис. томів, зокрема й так званий спецфонд, німецька націонал-соціалістична література, військово-географічні описи, вся військово-економічна та статистична література [Із звіту Ф. Зайбота до управління оперативного штабу рейхслайтера А. Розенберга про структуру, склад фондів та стан бібліотеки УАН (1942 р., м. Київ), 28: 513]; Знищені майже всі відділові архіви-документи, інструкції, почасти інвентарі тощо [Звіт уповноваженого бібліотек м. Київ Й. Бенцінга до оперативного штабу рейхсміністра А. Розенберга про роботу бібліотеки УАН (6 серпня 1942 р., Київ), 28: 537].

²¹ Звісно, це була оманлива видимість можливості провадити українську науку. Вже незабаром після окупації доктор фон Франке сформулював бачення «німецького міра»: «Нема історії України, як історії українського народу; є тільки історія української території, за яку боролися сусідні великі держави. Тепер німецький нарід вирішує цю боротьбу на свою користь» [28: 487], а після завершення ревізування наукових установ протягом листопада 1941 — січня 1942 р. фон Франке, повідомляючи 3 лютого 1942 р. рейхсміністра А. Розенберга про стан наукових установ у Києві, констатував, що УАН «після відступу більшовиків слугувала науці не чим більше, як політичним прагненням українського націоналізму» [28: 31].

Спеціальні групи мали здійснити опис майна наукових установ усіх видів (вишів, академій, галузевих інститутів, наукових бібліотек, науково-дослідних та експериментальних організацій і об'єднань) задля визначення їхньої цінності та вжити заходів щодо обліку. Результати наукових досліджень та майно установ (*крім гуманітарних*) мали брати під охорону. Бібліотеками, архівами та музеями опікувалися спеціальні уповноважені оперативного штабу А. Розенберга [28: 30].

15 січня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження про підпорядкування генералкомісару Києва УАН та Університету. Виконуючи розпорядження, генералкомісар Києва В. Магунія взяв у підпорядкування комісаріату Університет, Політехнічний інститут та всі установи УАН природничого і технічного профілю. *Установи гуманітарного профілю після ліквідації Президії було закриті, решта підлягали «очищенню» від українців.* Бібліотеки ліквідованих академічних інститутів — етнографії, історії, мови, літератури — зобов'язували передати до Бібліотеки УАН [28: 30]. Матеріальні цінності і обладнання установ АН відійшли під управління проректора Університету О.С. Грузинського [28: 31]. Збереження академічного майна лягло (по спроможі) на плечі співробітників академії. М.К. Грунський в автобіографії зазначає: «Во время оккупации университет, где была моя основная работа, был сначала «консервирован», потом «ликвидирован», пришлось работать лишь три с половиной месяца, *сберегая имущество (книжное)* Академии наук» [32].

Із наближенням радянського фронту окупанти знищували або вивозили з Києва як наукових співробітників, так і бібліотеки, архіви, музеї [28: 625]. «Пояснювальна записка Президії АН УРСР до узагальнених відомостей про збитки, заподіяні Академії нацистськими загарбниками» (від 20 квітня 1945 р., м. Київ) засвідчує, що «ущерб, нанесенный разбойничьими фашистскими ордами, в ряде случаев почти не поддается учету. Погибли труды и исследования, произведенные в течение многих лет, подготовленные научные материалы, *систематизированные специальные картотеки* по учету и сбору отдельных неповторимых сведений научного характера» [28: 365].

«Довідка Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів нацистських загарбників та їх прибічників про збитки, заподіяні установам АН УРСР» (1945 р., м. Москва) фіксує такі збитки: «Немецкие оккупанты уничтожили и вывезли в Германию музейные экспонаты, коллекции, картографические материалы; руководства, справочники, реферативные издания; книги научные и библиотечные в количестве 1 193 950 томов; рукописи, журналы и плакаты 53 147 экземпляров; библиографические *и другие картотеки* в количестве 1 789 000 экземпляров; архивные материалы 25 тысяч экземпляров и другие виды имущества, всего на 97 243 тысячи рублей» [28: 367].

Узагалі про стан академічних бібліотек періоду окупації в архівних документах ідеться часто (і в радянських, і в нацистських)^{22,23}. Однак про словникові картотеки — жодного слова, на жаль.

Картотека у лексикографічному процесі воєнних і повоєнних років

Словникарську роботу в Інституті мовознавства не припиняли й під час війни. Ще 1939 р. [б: 199], а за іншими джерелами — 1938 р. [44: 75] (та й *нову* картотеку почали укладати саме цього року) за дорученням Президії Академії наук УРСР Інститут мовознавства взявся до укладання нового «Російсько-українського словника» та готувався до великого «Тлумачного словника української мови». Так, до самого початку окупації 1941–1944 рр. «*картотека поповнилася новими сучасними матеріалами*» [34: 387]. Про джерельну базу і кількість дібраних карток, як ми вже зазначили, можна судити з архівного документа — «Списку джерел українсько-російської картотеки»: від 1938 р. до 1948 р. зібрано по 189 520 українських та перевернутих російсько-українських карток [55].

«Російсько-український словник» (за ред. М.Я. Калиновича) вийшов з друку тільки 1948 р.²⁴ Головною його вадою, як зазначали критики, була відсутність вказівки на джерела української частини та велика кількість т. зв. архаїчних форм: «в українських відповідниках .. відчувається часом вплив старих українських джерел» [б: 204].

²² «Як довідуємося, вивезли большевики з бібліотеки Академії наук у Києві, всі інкунабули, всі стародруки XVII ст., всі раритети. Вивезли майже всі цінні рукописи, в тому числі: збірки рукописів Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, Софіївського собору, Михайлівського монастиря, Київського університету (між ін[шим], Київські глаголичні листки), Київської духовної академії, Кременецького ліцею, Ніженського ліцею; рукописи творів українських письменників, їх листування і т. д., і т. д. Між іншим, рукописи [Т.] Шевченка, невидані твори М. Лисенка. Крім того, вивезли всі картографічні матеріали, колекцію [О.] Лазаревського, українську пресу часів громадянської війни, велику кількість бібліографічних та бібліотекознавчих матеріалів, а багато з того, чого не змогли забрати, спалили — до ста тисяч примірників, що були зібрані у т[ак] зв[аному] «таємному» відділі. Всі ці рідкості помандрували до Уфи. Якась частина доїхала, але про дещо, напр[иклад], про рукописи [Т.] Шевченка, не було вістки. Кажуть, що дещо завезли до Кременчука, дещо до Харкова, але що саме — не знати, як і те, де це добро знаходиться і чи не пропало десь у дорозі, або на якійсь станції» [Повідомлення про евакуацію бібліотеки УАН (Краківські вісті, 26 січня 1942 р., м. Краків), 28: 485].

²³ О. Сно в листі до Віце-президента АН УРСР акад. Б.І. Чернишова про життя в окупації та пограбування нацистами інституту (від 10 грудня 1943 р., м. Київ), зазначає: «Вивезли почти всю русскую и украинскую литературу, вивезли картотеки [бібліотечні — О. Т.] — пропав весь мой 15[-тилетний] труд» [28: 590].

²⁴ 1940 р. частину словника було видано як «Російсько-український словник (Проект)» за ред. М.Я. Калиновича, М.К. Грунського, І.М. Кириченка. Під час обговорення виникли істотні заперечення засад його побудови. Тому було створено спеціальну комісію для редагування словника під головуванням урядовця з НКО Ф. Редька. До її складу введено й А.Ю. Кримського, який згодом вийшов зі складу комісії, зазначивши в заяві (4.05.1941 р.), що комісія грубо втручається в норми української мови і створює «антинаукового і тенденційно-шкідливого «російсько-російського» словника».

В.С. Ільїн зауважує, що для цього словника були використані всі матеріали попередніх словників цього типу і «величезна картотека (понад 1 млн. карток)» [26: 248], яку уклали, як пише мовознавець, за значною та різноманітною джерельною базою: художня й наукова література, переклади (зокрема Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна), періодика [26: 248]. З огляду на вже наведені слова М.Т. Рильського можемо стверджувати, що перший том був позбавлений таких картотечних привілеїв.

Звіт словникового відділу засвідчує точну кількість карток на кінець 1948 р.: *стара картотека* (імовірно, так називали картотеку РУСа й інші матеріали, зібрані до 1938 р.) — 575 тис., *картотека РУСа* [РУС-48 — О. Т.] — 200 тис., *нова картотека* — 189 520 (виписана з 1938 до 1948 рр.). *Загалом* — 964 520 карток [19: 7]. Отже, близько 1 мільйона, з яких 200 тис. — власне перевернутий РУС-48 (його уклали у вигляді картотеки, яку потім переклали українською мовою, а наприкінці ХХ ст. вилучили з ЛК як непридатну для використання).

Після виходу РУСа-48 розпочато укладання картотеки для УРСа. Перший том шеститомного «Українсько-російського словника» Інституту мовознавства АН УРСР (1953) так само, за словами П.Й. Горещького, мав недоліки: «значна частина їх постала через *відсутність на той час достатніх виписаних на картки лексичних матеріалів української мови*. Друга частина хиб І-го тому словника іде від «Російсько-українського словника» 1948 р., матеріал якого, в «перевернутому» вигляді, для І-го тому «Українсько-російського словника» використовувався некритично» [6: 214–215].

Отже, якість ЛК як до війни (30-ті рр.), так і десять років після неї П.Й. Горещький оцінює критично, матеріалів недостатньо, це й спричиняє суттєві вади словників: «Інститут мовознавства в цей час [1953 р. — О. Т.] *не мав достатньої картотеки українських лексичних матеріалів*» [6: 209].

Стан уцілілої довоєнної ЛК в опублікованих розвідках вказують переважно описовими конструкціями з приблизно таким смислом: довоєнна картотека зазнала часткового чи навіть повного знищення. С.П. Левченко, А.А. Бурячок, Н.М. Неровня зазначають, що під час німецької окупації 1941–1943 рр. «*велику частину картотеки було втрачено*» [36] або «*майже всі фонди лексичної картотеки загинули*» [38]. А 1978 р. Л.С. Паламарчук узагалі пише, що «під час тимчасової окупації Києва *все це зазнало варварського нищення, і в повоснні роки справу треба було розпочинати заново*» [44: 155].

Щодо характеристики **якісного складу** вцілілих матеріалів спостерігаємо парадокс: з одного боку, війна завдала *невиправної шкоди картотеці, з іншого — те, що вціліло, було геть непридатним і застарілим*. С.П. Левченко констатує: «неповправної шкоди картотеці .. завдала німецько-фашистська навала 1941 р. .. *Залишки лексичної картотеки на 1945 р. як за обсягом, так і за складом розписаних джерел були абсолютно недо-*

статніми для укладання будь-якого словника української мови» [34: 387]. С.П. Левченко описує залишки довоєнної картотеки так: вона «складалася різними особами, в різних умовах, тому оформлення карток було дуже строкате. Точність і правильність цитат у багатьох випадках викликали сумнів. Досить часто цитати не були повністю документовані. Багато карток виявилися взагалі дефектними. Більшість карток треба було замінити новими, а з непридатних утворити архів» [34: 387]. Невже втрапи ЛК під час війни були такими вибірковими? Певно, таким самим «застарілим» було й те, що знищено, то чому ж за ним шкодувати? До того ж не зовсім зрозуміло, про яку саме картотеку каже С.П. Левченко: про стару (архівну), про нову (1938–1941 рр.), чи про обидві? Дійсно, паспортизація джерел в архівній картотеці хибує неповнотою, можливо, й неточностями, але для нової картотеки було чітко розписано й уніфіковано критерії паспортизації для кожного джерела [55].

Кількісні характеристики вцілілої повоєнної картотеки в літературі теж різняться: «Після визволення було акуратно зібрано і впорядковано те, що вціліло, і відновились активна робота, пов'язана з виготовленням нових карток та поповненням лексичної картотеки» [38]. «Більшість карток треба було замінити новими, а з непридатних утворити архів» [34: 387]. «По війні зусиллями мовознавців її [ЛК — О. Т.] відновлено, а згодом — істотно розширено [36]. «З 1945 по 1955 рік картотека досягла лише довоєнного рівня (700 тис. карток)» [34: 387].

Під питанням залишається, що мав на увазі С.П. Левченко, кажучи «довоєнний рівень», адже «700 тис.» (710 251) карток налічували ще 1923 р., коли взяли до створення Академічного РУСа, а 1926 р. це було вже 730 266 карток. Можливо, у зв'язку з чисткою старої картотеки від «моглоху» у 30-х рр. та поповненням новими картками кількість так і коливалася біля 700 тис.? А ще ж була картотека 1938 р. За іншими ж даними, 1955 р. нової картотеки було 429 412 карток, а разом з архівною і перевернутою РУСа-48 — 1 204 412 карток [39].

І.С. Гнатюк справедливо зауважує, що хоч більшість опублікованих джерел констатують втрату майже всіх фондів ЛК під час війни (і, як ми переконалися, навіть цілковиту втрату [44: 155]), інші джерела це спростовують. Зокрема, архів Інституту мовознавства містить документи, де зазначено таке: «Весь наявний матеріал для Українсько-російського словника — картки *старої картотеки*, картки нової картотеки і з перевернутого російсько-українського словника — приведений до порядку» (В.С. Ільїн, протокол засідання упорядників Українсько-російського словника від 14.11.1945 р.); «Нема *частини карток старої картотеки*, що ускладнює часто встановлення значень слова» (І.М. Кириченко, протокол засідання вченої ради від 05.1946 р.) [5: 333–334].

Л.С. Паламарчук фіксує: «Початок роботи над словником [УРС 1953–1963 — О. Т.] припадає на останні місяці 1945 р., коли словникова картотека *разом із архівними матеріалами* становила щось біля 350 тис. карток» [44: 89].

У журналі ж обліку джерел зафіксовано, що за 1946 р. (перший повоєнний рік відновленої роботи над картотекою) написано 28 818 карток, разом з 41 742-ма довоєнними картками нової картотеки — це 70 560 карток [55]. У цьому ж джерелі, й у звіті словникового відділу за 1947 р. за підписом І.М. Кириченка зазначено: «Уся картотека [нова — О. Т.] складається з 116 263 карток; **стара: 575 000 карток**; картотека Російсько-українського словника має 200 000 карток» [5: 334].

Імовірно, початкова кількість карток 1945 р. — 350 тис. (разом із довоєнними) — поступово поповнилася іншими вцілілими картками (завдяки, скажімо, зусиллям таких людей, як О.І. Коваленко, які збирали розкидані матеріали) і 1947 р. кількість *тільки* старої картотеки зросла (?) до 575 тис. А можливо, кількість карток Л.С. Паламарчук назвав приблизно за даними передмови до РУСа — 350 тис. **українсько-російських** карток (але ж поряд було й 400 тис. російсько-українських). Можливо, це «щось біля» є цитуванням передмови?

Яке ж місце посідала *стара (архівна)* картотека у житті *нової* картотеки? Співробітники відділу згадують, що *архівні* шафи стояли осібно від нових. У журналі обліку роботи картотечної групи є запис: «Архівна [картотека — О. Т.] була розміщена в двох шафах і чотирі ряди [чотирьох рядах — О. Т.] сусідньої шафи, всього займала 212 ящиків. 575 000» [39]. Можемо зробити висновок, що обсяг АК встановлено завдяки методиці приблизного обрахування: зазвичай у шухлядці близько 2,5 — 2,7 тис. карток [38]. Отже, було припущено, що в кожній із 212-и шухлядок було близько по 2,7 тис. карток.

Уперше згадку про архівну картотеку зафіксовано у рукописному документі — «Список джерел...»: «Картотека українсько-російська [відступ] архівна» [55]. Імовірно, запис було зроблено 1948 р. Припускаємо, що саме тоді її маркували штампом «архівна» і вливали до нової картотеки: порівняння даних роботи картотеки за 1948 та 1949 рр. свідчать, що до загальної кількості 797 тис. карток у 1949 р. зарахували й архівну. 1951 р. у звіті словникового відділу було вперше вжито означення **архівна картотека** (до того у звітах її зазначали як *стара*). Дані 1958 р. уперше свідчать, що «архівна картотека з'єднана з новою і нараховує 575 000 карток. Усього картотека має 2 046 122 картки» [39]. Про особливості «співжиття» нової картотеки та влітої архівної читаємо пізніше і в протоколі засідання картотечної ради від 22.03.1979 р.: «**архівні** картки ставити в кінці слова» [47].

Отже, частину *нової картотки* було укладено ще до війни, починаючи з 1938 р. (по 41 742 українські та російсько-українські картки) [55]. Тобто поділ на *стару* та *нову* здійснено не за часовими параметрами (де *стара* — це *довоєнна*, а *нова* — *повоєнна*), а за змістом, призначенням, ідеологічним маркуванням. Тому облічувати вцілілу *довоєнну картотеку* треба з урахуванням *старої, архівної* (575 000 одиниць) та частини *нової* (41 742 одиниці). Зауважимо, що про жодні фізичні втрати довоєнної нової картотеки не йдеться: підрахунки за журналом обліку [55] цілком збігаються із записами у звітах про реальний стан картотеки [19: 7]. І аж до

1983 р. у журналах обліку розписаної літератури наприкінці кожного року чітко фіксували: кількість написаних у поточному році карток, прочитаних аркушів літератури і загальну кількість карток **від 1938 р.** (подеколи вказували кількість разом із архівними) [55; 39; 40].

Таким чином, функціонували **неофіційні назви** частин загальномовної ЛК:

стара картотека: 1. Матеріали РУСа, РУСа-37 (назва 30-х–40-х рр. ХХ ст.), потім — *архівна*; 2. Шестимільйонна картотека сер. ХХ ст. (назва кінця ХХ — поч. ХХІ ст.);

архівна картотека: матеріали РУСа, РУСа-37 (назва 40-х рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст.);

нова картотека: 1. Матеріали РУСа-48 (назва 30-х–40-х рр. ХХ ст.), потім — *стара*; 2. Картотека нових надходжень к. ХХ — поч. ХХІ ст. (назва кінця ХХ — поч. ХХІ ст.).

Відмінність у загальній кількості карток ЛК *після 50-х рр.*, яку спостерігаємо в різних джерелах, може бути спричинена врахуванням/неврахуванням архівних, перевернутих карток та картотек різних типів, сформованих на базі основної ЛК.

Даних про кількість архівної картотеки після «чисток» і поповнень 1933–1937 рр. й до початку окупації 1941–1944 рр. ми ще не знайшли, тобто порівняти приблизно обраховану кількість повоєнної АК (575 тис.) можемо тільки з зафіксованими даними 1926 р. — це 730 266 одиниць [14: 279].

Отже, наявна в Інституті української мови АК становить близько 80% від кількості картотеки РУСа у 1926 р. Звісно, треба враховувати і ті трансформації (вилучення й поповнення), які відбувалися з картотекою протягом 30-х років ХХ ст. Однак з огляду на вцілілу до єдиної картки довоєнну *нову* картотеку, можемо припустити, що й *архівна* не зазнавала таких нищівних фізичних втрат під час фашистської окупації, як про це прийнято казати.

Що ж входить до тих *575 тисяч архівних карток*?

З-поміж інших побутує думка, що архівна картотека — це передані до новоствореної Академії матеріали журналу «Київська старовина». Відомо, що до Академії наук було передано бібліотеку Б.Д. Грінченка. Можливо, там були й деякі картотечні матеріали, які лексикограф отримав від «Київської старовини» для доопрацювання «Словаря української мови». Також треба врахувати картки, які передав Г.П. Житецький А.Ю. Кримському перед його відрядженням до Лівану. Звернувшись до ЛК в Інституті української мови НАН України, ми зааналізували близько 5 тис. *архівних карток*. Результати спостережень дають підстави припустити, що певну частину карток створено до 1918 р., а значна частина *архівної картотеки* з'явилася після 20-х рр. ХХ ст. і мала безпосередній стосунок до укладання «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова 1924–1933 рр. Аналізові мікро- й макроструктури архівної картотеки присвячена наступна частина нашої розвідки.

1. Відділ української літературної мови: Хроніка НДІМ / Мовознавство. — 1934. — № 2. — С. 139–145.
2. Вісник Інституту Української Наукової Мови УАН. — К. : Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1928. — Вип. 1. — 108 с.
3. Вісник Інституту Української Наукової Мови УАН. — К. : Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1930. — Вип. 2. — 73+29 с.
4. Гвоздь Микола. 1930-ті роки: українська мова в добу великого терору [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/statti/1930-ti-roky-ukrajinska-mova-v-dobu-velykooho-terogu/>
5. *Гнатюк І.С.* Лексична картотека // Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930–2005 : Матеріали до історії / Редкол. : В.Г. Склиаренко (відпов. ред.) та ін. — К. : Довіра, 2005. — С. 329–337.
6. *Горецький П.Й.* Історія української лексикографії. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. — 243 с.
7. *Градова В.П., Левченко С.Ф.* Словарь современного украинского языка. Картотека / Восточнославянские языки: источники для их изучения. — М. : Наука, 1973. — № 3. — С. 27–33.
8. *Гриценко П.Ю.* Інна Чепіга — людина і дослідниця // У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Чепіги / Ін-т укр. мови НАН України : упоряд. : Г.В. Воронич. — К. : КММ, 2011. — С. 9–16.
9. *Демська-Кульчицька О.М., Перевозчикова О.Л., Січкаренко В.О.* Розвиток лексичної картотеки української мови // Наукові записки НаУКМА. Т. 19–20. — Комп'ютерні науки. — 2002. — С. 40–48.
10. Діалектна картотека / П.Ю. Гриценко, О.М. Никончук // Українська мова: Енциклопедія. Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 146.
11. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / Відп. ред. вип. Кучмаренко В.А. — К., 2005. — Том II (1918–1941). — 358 с.
12. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1926. — Кн. VII–VIII (1926). — 626 с.
13. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1925. — Книга V (1924–1925). — 349 с.
14. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1927. — Книга XV (1927). — 320 с.
15. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1924. — Книга IV (1924). — 358 с.
16. Записки історично-філологічного відділу / Під редакцією Павла Зайцева. — К. : Печатня Видавничого Товариства «Друкарь», 1919. — Книга I (1919). — 144 + LCV с.
17. Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН / Національна академія наук України. Історично-філологічний відділ. — К. : Видавництво АН УРСР, 1921–1931. — К — 5881.
18. Звіт за роботу Інституту української наукової мови за 1927 р. [Рукопис] / Бібліотека Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні.
19. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту мовознавства за 1948 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
20. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту мовознавства за 1949 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
21. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту мовознавства за 1950 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
22. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту мовознавства за 1951 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.

23. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту Мовознавства за 1952 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
24. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту Мовознавства за 1953 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
25. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту Мовознавства за 1954 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
26. *Льїн В.С.* До питання про укладання нового українсько-російського словника / Мовознавство. — 1947. Т. IV–V. — С. 245–256.
27. Історія Академії наук України: 1918–1923 рр. Документи і матеріали. К. : Наук. думка, 1993. — 376 с.
28. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали / Редкол. : О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К., 2007. — 808 с.
29. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 2. Додатки / Редкол. : О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К., 2007. — 576 с.
30. Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали / упоряд.: В.А. Кучмаренко [та ін.] . — К. : Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 1998 . — 762 с.
31. *Кошевой Н.* Как «очишали» украинский язык / «Правда» — 1937 р. — № 35 (7323) 29.12. / Текст подано за: П'янов В. Вирішальне слово за Лукашем. У кн: Наш Лукаш. Спогади у 2-х книгах. Книга 1. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 284–285.
32. Краткая автобиография. Н.К. Грунский (8.12.1947) / Институт языковедения им. А.А. Потебни: Личное дело доктора филол. наук Грунского Н.К. Опись № 3–Л, Ед. Хран. № 32. Арк. 8.
33. *Кульчицька Т.* Українська лексикографія XIII–XX ст. : Бібліографічний покажчик. — Львів, 1999. — 359 с.
34. *Левченко С.П.* Скарбниця національної мови // Наука і культура. Україна. — С. 386–392.
35. *Левченко С.П.* Українська лексична картотека // «Мовознавство». — 1968. — № 4. — 37–42.
36. Лексична картотека / А.А. Бурячок // Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 307.
37. Мовний бюлетень. — К. : Партвидав ЦККП(б)У, 1936. — № 1. — 16 с.
38. *Неровня Н.М.* До 85-річчя лексичної картотеки // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць. / Відпов. ред. Німчук В.В. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 12–18.
39. Облік розписаної літератури. 1949–1958 [Журнал обліку роботи картотечної групи] [рукопис] / Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ.
40. Облік розписаної літератури. Журнал № 3 [Журнал обліку роботи картотечної групи: 1959–1984] [рукопис] / Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ.
41. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. — К., 2001. [Ел. ресурс.] / Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu21.htm>
42. Ономастична картотека / В.П. Шульгач // Українська мова : Енциклопедія. Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 438.
43. *Осіничук Ю., Осіничук О.* Українська історична лексикографія: від витоків до словників // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. — 2012. — Вип. 21, ч. 1. — С. 254–260.
44. *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики). — К. : Наук. думка, 1978. — 202 с.
45. *Пецак М.М.* Наукова організація праці і автоматизація у мовознавчих дослідженнях // Мовознавство. — 1967.
46. *Полонська-Василенко Н.* Наукова спадщина академіка А.Ю. Кримського (у справі рукопису «Історії Хазар») // Український історик. — 1973. — № 3–4. — С. 39–40.

47. Протокол засідання Картотечної ради від 22.03.1979 [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України. — С. 1.
48. Протокол засідання Картотечної ради від 3.11.1970 [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України. — С. 2.
49. Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.) (Цит. за: Віктор Кубайчук «Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови)». — К. : «К.І.С.», 2004).
50. *Рильський М.* Словник і питання культури мови / М.Т. Рильський; упоряд.: Г.М. Колесник ; відп. ред.: І.К. Білодід . — К. : Наук. думка, 1973. — 263 с.
51. Робота Інституту мовознавства Академії Наук УСРР за 1934 р. : Хроніка / Мовознавство. — 1935. — № 3—4. — С. 165.
52. Робота Інституту мовознавства Академії Наук УСРР за 1935 і першу половину 1936 р. : Хроніка / Мовознавство. — 1936. — № 9. — С. 124.
53. Російсько-український народний (сучасний) словник [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://r2u.org.ua/html/announcement.html>
54. Словарь російсько-український. Передмова // Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Львів : 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1893. — 1 т. [Ел. ресурс] / Режим доступу: http://r2u.org.ua/html/umanets_pered.html
55. Список джерел українсько-російської картотеки (1938—1941, 1946—1948 рр.) [Журнал обліку роботи картотечної групи] [рукопис] / Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ.
56. Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — 833 с.
57. Уфимський період в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України (Виступ директора Інституту української мови НАН України П.Ю. Гриценка) // Вісн. НАН України. — 2011. — № 12. — С. 87—93.
58. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови [Ел.ресурс] / Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/30-ti_pp_XX_st.
59. *Шпак А.П., Юркова О.В.* Національна академія наук України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі—О / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К. : Наук. думка, 2010. — 728 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_akademii
60. *Якименко К.М.* Комп'ютерний інструментарій лексичного картографування [Ел. ресурс] // Реєстрація, зберігання і обробка даних. — 2003. — Т. 5, № 4. — С. 72—80.

Статтю отримано 04.01.2016

Oksana Tyshchenko

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ARCHIVAL CARD INDEX AS THE LEXICAL AND ILLUSTRATIVE BASE OF «RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY» ED. A. KRYMSKY AND S. EFREMOV

Part 1. Lexical card index: history of creation and repression

In the first part of research based on archival materials and publications traced the history of Lexical card index Institute of Ukrainian National Academy of Sciences of Ukraine, clarified and corrected the available scientific literature data on its chronological limits and quantitative parameters of the course of formation and replenishment the card index of the general language dictionary and card index of the terminology dictionary as different structural units. Of particular interest are the periods of the 30s and 40s (cessation Ukrainianization, repression and during World War II), when the physical and ideological repression inflicted damage Lexical card index. The official history of Lexical card index of the general language dictionary that today is kept in the department of lexicology and lexicography Institute of Ukrainian National Academy of Sciences of Ukraine, started from 1918 with the establishment of the Department of History and

Philology of the Academy of Special Commission to work on the Ukrainian Dictionary. The beginning of the collection of card material Lexical card index dates back to 1919. In 1928 the volume of terminological card index — 2 million cards (now its fate unknown). In 1926 the volume of general language card index — 730,266 cards, some of which (575 thousand archival cards) after World War II came to modern Lexical card index. Thus, the lost portion is about 1/6 of the prewar filing. We believe that this refutes the popular thesis of “almost lost” during the war heritage LC. As part of the archive of 575,000 cards we researched about five thousand archival cards. Observations completely give reason to assume that some of the cards created before 1918, but a significant part of the Archives filing came after the 20-ies XX century and was directly related to the creation of “Russian-Ukrainian Dictionary” ed. A. Krymsky and S. Efremov 1924-1933 bien-nium. Analysis of micro- and macrostructure Archival cards index devoted following of our re-search. We tried to investigate changes in Lexical card index before the war.

Key words: *Lexical card index, Archival card index, card, “Russian-Ukrainian Dictionary” ed. A. Krymsky and S. Efremov.*

Мовна мозаїка

ПЕРЕДУСІМ, ПЕРЕДОВСІМ, НАСАМПЕРЕД — НЕ ВСТАВНІ СЛОВА

Типовою помилкою в синтаксичному вживанні прислівників *передусім, передовсім, насамперед* є виділення їх з обох боків комами в середині речення або комою з правого боку, напр.: *Вибір теми дослідження зумовлений, передусім, невизначеністю статусу предиката відношення в системі семантичних предикатів...* (Із монографії); *...функція ремарки, насамперед, директивна...* (Із статті). Ця помилка спричинена ототожненням їх зі вставним словом *по-перше*. Насправді прислівники *передусім, передовсім, насамперед* використовують для того, аби наголосити на чомусь визначальному серед іншого або на важливості першої дії щодо наступних, де вони не виконують ролі вставного слова, пор.: *Така особливість зумовлена передусім загальною увагою новітнього мовознавства до структурно-семантичних досліджень...* (О. Леута); *Аби по-справжньому відповісти на виклики початку двадцять першого сторіччя, потрібно подбати передовсім... про істотну реформу української душі...* (І. Вихованець); *Будь-яка класифікація мовних одиниць передбачає насамперед чітке з'ясування, по-перше, об'єкта систематизації і, по-друге, мети, кінцевого завдання...* (І. Данилюк); *...прочитайте, шановні українці, Шевченкового “Кобзаря” повністю. Насамперед хай це зробить молодь...* (І. Вихованець).

Дещо обмеженіше *передусім, передовсім, насамперед* уживають як пояснювальні сполучники, що приєднують слово чи словосполучення, виокремлюючи одного (кількох) або одне (кілька) з-поміж таких самих чи якоїсь сукупності, названої попереду. У такому разі перед цими сполучниками і після пов'язаних із ними слів та словосполучень потрібно ставити кому, напр.: *...тимчасом як західні слов'яни, передусім чехи і поляки, уже здавна почали розвивати власну культуру, здебільшого власними національними мовами..., українці дуже довго творили свою культуру, насамперед письменство, кількома, переважно слов'янськими мовами* (О. Ткаченко); *О. Афанасєв, а пізніше й О. Потєбня широко використовували мовні факти, насамперед лексико-фразеологічні одиниці, для підтвердження міфологічної природи художніх образів* (Н. Данилюк).

Отже, в українській мові не можна виділяти комами прислівники *передусім, передовсім, насамперед*, бо вони не вставні слова. Кому потрібно ставити перед пояснювальними сполучниками *передусім, передовсім, насамперед* і після приєданого ними слова чи словосполучення.

Катерина Городенська